

Lamprecht, Arnošt

Ještě k měkkostní korelaci a ke ztrátě jotace ve staré češtině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1965, vol. 14, iss. A13, pp. [97]-100

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100356>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ARNOŠT LAMPRECHT

JEŠTĚ K MĚKKOSTNÍ KORELACI A KE ZTRÁTĚ JOTACE VE STARÉ ČEŠTINĚ

V předcházejícím článku *Nový pohled na měkkostní korelaci ve staré češtině*¹ jsme se snažili ukázat rozvoj a zánik měkkostní korelace staročeské. Prokázali jsme, že již v době pračeské vzniklo tvrdé *c* (*Váceslav, svacený, vzácny*) a to se po provedení depalatalizace před *e* (po ztrátě dieznosti) začlenilo do systému souhláskového jako protějšek *c'* palatalizovaného. Tím byla měkkostní korelace staročeská obohacena o pár *c—c'*. Jako diskusní námět pak byl podán model měkkostní korelace, v němž i sykavky tupé (*č, š, ž* včetně *ř*) a *j* jsou v korelaci palatalizovaná — nepalatalní (diezní-nediezní), a to před *e*, srov. *náš'e* (fem.) — *náše* (neutr.) atd. Střídání *žasnu* — *ž'esneš* pak přesně odpovídá střídání *sadu* — *s'edeš*. Celkový systém konsonantů si lze představit takto:

<i>m — m'</i>	<i>b — b'</i>	<i>p — p'</i>	<i>v — v'</i>	<i>f — f'</i>			
<i>n — n'</i>	<i>d — d'</i>	<i>t — t'</i>			<i>r</i>	<i>l — l'</i>	
		<i>c — c'</i>	<i>z — z'</i>	<i>s — s'</i>			
		<i>č — č'</i>	<i>ž — ž'</i>	<i>š — š'</i>		<i>ř — ř'</i>	
			<i>(j) — j'</i>				
		<i>k</i>	<i>h</i>	<i>ch</i>			

Silněji palatalizované *t'*, *d'*, *n'* se sice v době plné rozvinutosti systému hodnotily z fonologického hlediska jako *t*, *d*, *n*, jejich fonetický charakter jim však v době zanikání měkkostní korelace umožnil přehodnocení na samostatnou palatální řadu (snad k tomu přispělo i splynutí pův. *ň* (< *nj*) s *ň'* (< *n'*)). Bez korelace bylo *r*; to je v souladu s tím, že bylo v protikladu se sonantním *ř*, srov. *drž'et'i* a *drž'et'i*. Rovněž *k*, *h*, *ch* byly bez korelace. Ú *l — l'* došlo postupně k přehodnocení vzájemného vztahu.² Příznakovým členem se nakonec stalo *l* tvrdé (už v době Husovy pravopisné reformy). Počátek k tomu byl dán ztrátou dieznosti před *e*, tedy změnou *l'e > le* (*lě > le*). Slabiky *le — le* byly od sebe dostatečně odlišeny a pro trojí vztah *le — le — l'e* nebylo v systému místo. V dvojici (*j*) — *j'* je třeba *j* považovat za totožné s neslabičnou variantou *i*, tedy za *i*. Protiklad slabik *je — j'e* (tradičně *je — jě*) je tak vlastně protikladem *ie — j'e*, tedy slabik s neslabičným *i* a konsonantickým *j*. Obdobně řeší Trubeckoj protiklad dvojího *ja* v slovech *jaje* a *žaja* (*ja* v *jaje* a *ja* v *žaja*).³

Uvedenému konsonantickému systému pak odpovídá na rozhraní XIII. a XIV. století tento vokální systém:

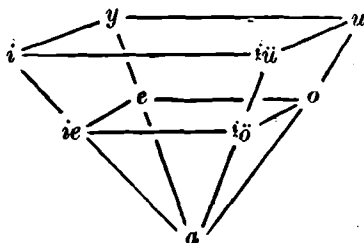
<i>'i/y</i>	<i>'u/u</i>
<i>'e/e</i>	<i>'o/o</i>
<i>a</i>	

Kromě samohlásky *a* mají všechny ostatní hlásky své přední a zadní varianty,

kteřé byly, jak se zdá, foneticky poměrně dosti výrazné. Přední varianty 'u, 'o měly na území, na němž došlo k přehláskám 'u > i, 'o > 'e (tradičně o > ě) patrně charakter 'ü, 'ö. Přední varianta e-ová ('e) pak tu reprezentuje ě (pův. i z přehlásky). Když se totiž při depalatalizaci konsonantů před e (p'e > pe) obě varianty e-ové ztotožnily, dostalo se ě na místo pův. 'e a stalo se tak přední variantou e-ovou po palatalizovaných (diezních) hláskách. Tradiční pe — pě, se — sě atd. tedy z fonologického hlediska hodnotíme jako pe — p'e, se — s'e atd. podobně jako dodnes na Valašsku (nakope — na kop'e) nebo na Ostravsku (sedz'i — s'edňe).

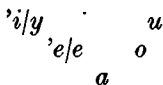
Novým fonologickým pojetím se ovšem neřeší fonetická realizace ě. Podle Komárka⁴ je to v historické době diftong s přední složkou i-ovou a zadní e-ovou, tedy iē, podle Paulinyho⁵ by to bylo původně zavřené ē, což by bylo v souladu se situací v lužičtině. Zavřené ē uznává pro období denazalizace i Komárek. Pojetí ě jako monoftongu má však výhodu i z hlediska raného vývoje našeho vokalismus. Stahováním by pak vznikala jako v jiných případech dlouhá samohláska. Pojetí diftongické a monoftongické však není v tak velkém protikladu. Záleží na tom, k čemu se přiřčení tzv. přechodové složky, které mezi fonémy jsou. My jsme je v duchu celého systému založeného na měkkostní korelaci začlenili k souhláskám.

Kdybychom ovšem už nepočítali s měkkostní korelací ve XIV. století, bylo by nutno přechodové složky přiřčenit k vokálům. Pak by místo předního 'e byl samostatný foném ě s diftongickou výslovností (iē) a místo variant 'u, 'o samostatné prejotované fonémy 'ü, 'ö. S prejotací bychom museli počítat, neboť jinak bychom nevysvětlili, proč vzniká z ö > ě. Kdyby se totiž delabializovalo po depalatalizované souhlásce neprejotované ö, muselo by vzniknout e, nikoliv ě. Vokalický systém by pak vypadal takto:

Domníváme se však, že jsme v předcházejícím článku snesli dosti dokladů na dlouhé přetrvávání měkkostní korelace (v centru minimálně do rozhraní XIV. a XV. století, na okrajích ještě déle), a že tedy naše chápání konsonantického a vokalického systému ve XIV. století je správné. Nemluvíme proto u změn s'eno > seno, na voz'e > na voze (tradičně seno > seno, na voz'ě > na voze) o ztrátě jotace, nýbrž o ztrátě palatalizovanosti (dieznosti) u souhlásek. Protože protiklad diezní — nediezní byl nejméně zatížen u sykavek tupých a u j (zde byl i foneticky nejméně stabilní), nastává jeho likvidace nejdříve u těchto hlásek, srov. duš'e > duše atd. Tyto tendence se ovšem mohly plně uplatnit a dovršit až po provedení přehlásek 'u > i, 'o > 'e, tj. v poslední čtvrtině XIV. století.

Po uskutečnění uvedených přehlásek vzniká tento samohláskový systém:

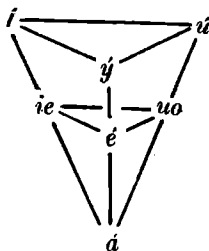

Protiklad diezní — nediezní se tedy realizoval jen před *i*-ovými a *e*-ovými vokály, např. *s'i* — *sy*, *s'e* — *se*. Menší zatíženost pak vedla k likvidaci dieznosti i u sykavek ostrých. U dvojice *l* — *l* došlo k přehodnocení korelace, příznakovým členem se stalo *l*, jak bylo již řečeno výše.

U retnic byla situace složitější. Přechodové složky mezi diezním konsonantem a předními vokály tu zesílily a vydělily se v samostatný *i*-ový zvuk, který se ovšem mohl dlouho považovat za součást měkké retnice, jak soudí i Komárek⁶, vykládaje tak zachování tzv. jotace po retnicích. Tedy *p'e* se mění v *p'ie* a to dále v *pie* a *pje*, srov. *p'ena* > *p'iena* > *piena* > *pjena*. Místy se vydělil přechodový *i*-ový zvuk i před *i*, srov. jihočeské *bjič* nebo *bjič*, *pjiwo* nebo *pjiwo*, jihozápadoopavské a spálovské *střevjyky* atd. U dlouhého *'é* se přechodové složky vydělily i po jiných konsonantech, srov. nejen *v'éra* > *viera*, *m'éra* > *miera*, ale i *voz'é* > *vozie*, *sáz'é* > *sázie*, *s'ěň* > *sieň*, *stys'é* > *stysie* atd., nikoliv však u *lé*, neboť tu palatalizované *l* nebylo.

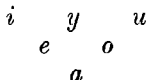
Podobně se postupně vydělovala i labiovelární složka u tvrdých konsonantů před *o*, srov. *k^uóň* > *kuoň*, *b^uóh* > *buoh*, *d^uól* > *duol* atd.⁷ U krátkého *o* byla přechodová složka slabší a zůstalo jen při náběhu k této změně, srov. *buoha*, *kuostel*, *tuoho*.⁸ Změna se však nakonec nerozvinula a krátké *o* v jazyce zůstalo beze změny. Nepatří sem doklady změny *o* > *u* v tzv. horském typu hanáckých nářečí, neboť tato změna byla způsobena přechodem zavřeného pův. *o* na prázdné místo v systému, jak jsem ukázal již dříve.⁹

V dlouhých slabikách dochází v důsledku vydělení *i*-ových a *u*-ových přechodových elementů k vytvoření diftongů *ie* a *uo*. Vzniká tak v době rozkladu měkkostní korelace známý systém¹⁰

Jeho další osudy (diftongizace *y* > *ei*, *ú* > *ou* započaté již v době vzniku systému, monoftongizace *ie* > *i*, *uo* > *ú*, změna *é* > *i*) tu však již nebudeme dále sledovat. Je však třeba říci, že i některé z těchto připomenutých změn (diftongizace *y* > *ei*) a obdobně i změny v krátkém vokálistu (han. změna *y* > *e*) mají své kořeny v postupném rozkladu měkkostní korelace souhláskové.

V slabikách krátkých se vzniklý krátký diftong *ie* (*ě*) dále rozložil, takže vznikl systém

Ten se dodnes zachoval v slezskomoravských (lašských) nářečích a je třeba z něho vycházet i při výkladu hanáckých změn.¹¹

Z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že ve staré češtině vůbec nejde o ztrátu jotace, nýbrž právě naopak o vydělení jotace (*i*-ového prvku) před *e* (a místy i před *i*,

což může být i pozdější) po retnicích a v dlouhých slabikách po všech původně diezních hláskách. Obdobně došlo k vydělení labializace (*u*-ového prvku) před *o* v dlouhých slabikách důsledně, v krátkých jen se slabým náběhem. To, co se za ztrátu jótace vydávalo, je třeba označit jako ztrátu palatalizovanosti (dieznosti) konsonantů.

POZNÁMKY

¹ A. Lamprecht, *Nový pohled na měkkostní korelaci ve staré češtině*, Sborník prací fil. fak. Brno 1964, A 12, str. 97-103; ve francouzské verzi s titulem *Sur le développement et la perte de la corrélation de mouillure en ancien tchèque*, Travaux linguistique de Prague, 1964, str. 115-124.

² Srov. M. Komárek, *Hláskosloví*, Historická mluvnice česká, 1962, str. 124.

³ Srov. N. S. Trubeckoj, *Grundzüge der Phonologie*, Praha 1939, str. 137.

⁴ Srov. M. Komárek, op. cit., str. 96.

⁵ Srov. E. Pauliny, *Fonologický vývin slovenčiny*, Bratislava 1963, str. 106, 112.

⁶ Srov. M. Komárek, op. cit., str. 121.

⁷ Srov. M. Komárek, op. cit., str. 125.

⁸ Srov. J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého I*, nové vyd. 1963.

⁹ Srov. A. Lamprecht, *Vývoj hláskového systému českého jazyka se zvláštním zřetelem k nářečím na Moravě a ve Slezsku*, Slovo a slovesnost XVII, 1956, str. 65-78; dále A. Lamprecht-D. Šlosar, *Vývoj českého hláskosloví a tvarosloví* (skripta), 1962, zde str. 96.

¹⁰ Srov. A. Lamprecht, *Vývoj hláskového systému...*

¹¹ Srov. A. Lamprecht-D. Šlosar, *Vývoj českého hláskosloví a tvarosloví...*, str. 94.

ЕЩЕ К КОРРЕЛЯЦИИ МЯГКОСТИ И К Т. НАЗ. УТРАТЕ ЙОТАЦИИ В ДРЕВНЕЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ

Автор далее развивает свои взгляды из предыдущей статьи, опубликованной в Сборнике А 12 1964, дает наглядные модели систем согласных и гласных в XIV веке и наконец показывает, что надо при развитии фонетической системы говорить о выделении йотации (*m'era* > *miera*) и лабиализации (*ku'oi* > *kuoi*), а не об утрате йотации, так как т. наз. утрата йотации является депалатализацией (*s'eno* > *seno*).